O‘SMIRLARDA BULLING VA DEVIANT XULQNING VUJUDGA KELISHIDA IJTIMOIY VA PSIXOLOGIK OMILLARNING TA’SIRI

Zarina Anarkulova Ahmad qizi
Guliston davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘smirlarda bulling va deviant xulq-atvorning vujudga kelishida ijtimoiy hamda psixologik omillarning ta’siri ilmiy asosda tahlil etilgan. Tadqiqot jarayonida bulling hodisasi va deviant xulq shakllarining o‘smirlarning individual psixologik xususiyatlari, oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi hamda ta’lim muassasasidagi ijtimoiy-psixologik iqlim bilan o‘zaro bog‘liqligi aniqlangan. Nazariy va empirik metodlar uyg‘unligi asosida olib borilgan tadqiqot natijalari bulling va deviant xulqning shakllanishi ko‘p omilli jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Olingan ilmiy xulosalar asosida bulling va deviant xulqni oldini olishga qaratilgan psixologik-pedagogik profilaktika va korreksiya tadbirlariga oid amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: bulling, deviant xulq-atvor, o‘smirlar, ijtimoiy omillar, psixologik omillar, tengdoshlar muhiti, oilaviy tarbiya, ijtimoiy moslashuv, ta’lim muassasasi, psixologik profilaktika.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST)ning 2022-yil yakunlari bo‘yicha bayonotiga ko‘ra, “dunyo bo‘ylab 11-16 yoshdagi tajovuzkor o‘smirlar orasida har yili 200 mingga yaqin qotillik va talonchilik sodir etiladi va bu xatti-harakatlarning sabablarini aniqlash butun dunyo bo‘ylab mutaxassislar tomonidan dolzarb muammo sifatida o‘rganilmoqda”.[1]

O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining eng nozik va o‘zgaruvchan bosqichlaridan biridir va bu davrda emotsional beqarorlik, mustaqillikka intilish, tengdoshlar fikriga yuqori darajada bog‘liqlik hamda ijtimoiy maqom uchun kurash kuchayadi. Aynan shu psixologik xususiyatlar bulling va deviant xulq-atvorning vujudga kelishi uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Bulling hodisasi, ko‘pincha, kuch va hokimiyat nomutanosibligi, agressiv xulqning normallashtirilishi hamda ijtimoiy rollarning noto‘g‘ri taqsimlanishi bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, bulling jarayonida ishtirok etuvchi tomonlar – tajovuzkor, jabrlanuvchi va kuzatuvchilar – o‘ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning har biri o‘smirlar jamoasidagi umumiy ijtimoiy-psixologik muhit ta’sirida shakllanadi. Deviant xulq-atvor esa

[1] https://doi.org/10.5281/zenodo.14214316

ijtimoiy me’yor va qadriyatlardan chetga chiqish bilan tavsiflanib, ko‘pincha bulling hodisasi bilan uzviy bog‘liq holda yuzaga chiqadi va o‘smirning jamiyatga moslashuv jarayonini izdan chiqaradi.

Shu nuqtai nazardan, bulling va deviant xulq-atvorning vujudga kelishida ijtimoiy hamda psixologik omillarning o‘zaro bog‘liqligini ilmiy asosda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur muammoni chuqur o‘rganish nafaqat ushbu salbiy hodisalarning sabablarini aniqlash, balki ularning oldini olishga qaratilgan samarali psixologik-pedagogik profilaktika va korreksiya dasturlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Ushbu ilmiy maqola aynan o‘smirlar muhitida bulling va deviant xulqning shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy hamda psixologik omillarni kompleks yondashuv asosida ochib berishga qaratilgan.

Bulling va deviant xulq-atvor muammosi ijtimoiy fanlar, xususan, pedagogika, psixologiya va sotsiologiya sohalarida keng miqyosda o‘rganilgan bo‘lib, ushbu hodisalarning kelib chiqish sabablari hamda ularni oldini olish mexanizmlariga doir turli nazariy va empirik yondashuvlar shakllangan. Bu borada xorijiy va mahaliy olimlar salmoqli hissa qo‘shgan. Dan Olveus (bulling nazariyasi asoschisi)[1], Albert Bandura (ijtimoiy o‘rganish)[2] kabi olimlar asosiy o‘rin tutadi. O‘zbekistonda esa B.M. Umarov(Bolalar va o‘smirlarda xulq og‘isining ijtimoiy-psixologik omillari)[3], U. Yusupov va G. Yermamatova kabi tadqiqotchilar bu sohadagi ijtimoiy va psixologik omillarni o‘rgangan.

Ilmiy adabiyotlarda bulling hodisasi ko‘pincha ijtimoiy munosabatlar tizimidagi nomutanosiblik, shaxslararo agressiya va kuchlar tengsizligi bilan izohlanadi. Xususan, D. Olweus bullingni tizimli va takroriy agressiv xulq shakli sifatida talqin qilib, uning asosida tengdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy maqom uchun kurash hamda kuch ustunligi yotishini ta’kidlaydi. Olimning tadqiqotlari bulling jarayonida nafaqat tajovuzkor va jabrlanuvchi, balki passiv kuzatuvchilarning ham muhim rol o‘ynashini ko‘rsatib beradi.

Psixologik yondashuv doirasida A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi bulling va deviant xulq-atvorni tushuntirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Bandura shaxs xulq-atvorining shakllanishida kuzatish, taqlid va mustahkamlash mexanizmlarini asosiy omillar sifatida ko‘rsatadi. Ushbu nuqtai nazarga ko‘ra, o‘smirlar agressiv xatti-harakatlarni oilada, tengdoshlar guruhida yoki ommaviy axborot vositalari orqali o‘zlashtirib, ularni ijtimoiy maqbul xulq shakli sifatida qabul qilishi mumkin. Bu esa bulling va deviant xulqning barqarorlashuviga zamin yaratadi.

Deviant xulq-atvor masalasi sotsiologik tadqiqotlarda ham chuqur tahlil qilingan. E. Dyurkgeym tomonidan ilgari surilgan anomiya nazariyasida ijtimoiy me’yorlarning zaiflashuvi shaxs xulqida chetga chiqish holatlarining kuchayishiga olib kelishi ta’kidlanadi. Keyinchalik R. Merton ushbu g‘oyani rivojlantirib, jamiyat tomonidan belgilangan maqsadlar va ularga erishish vositalari o‘rtasidagi nomuvofiqlik deviant xulq-atvorning muhim manbai ekanligini asoslab berdi. Ushbu yondashuv o‘smirlar muhitida bulling va boshqa salbiy xulq shakllarining ijtimoiy ildizlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda bulling va deviant xulq o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka alohida e’tibor qaratilmoqda. S. Hymel va S. Swearerlarning ilmiy izlanishlarida bulling jarayonida ishtirok etish o‘smirlarning emotsional holati, o‘z-o‘zini baholashi va ijtimoiy moslashuv darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Mualliflar bullingni individual psixologik xususiyatlar bilan bir qatorda, maktab muhitidagi ijtimoiy-psixologik iqlim, pedagogik munosabatlar va institutsional omillar bilan bog‘liq kompleks hodisa sifatida baholaydilar.

Mahalliy va MDH olimlari tadqiqotlarida ham deviant xulq-atvorning pedagogik va psixologik jihatlari keng yoritilgan. Xususan, L.S. Vigotskiy va A.N. Leontyevlarning faoliyat nazariyasiga asoslangan qarashlari o‘smir xulqining shakllanishida ijtimoiy muhit va faoliyatning hal qiluvchi rolini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, o‘smirning deviant xulqi uning ijtimoiy munosabatlar tizimida egallagan o‘rni va faoliyat motivlari bilan bevosita bog‘liqdir. Shuningdek,

[1] https://clemsonolweus.org/bullyinginfo.php
[2] Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Prentice Hall.
[3] psixologiya fanlari doktori https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.081

K. Platonov va B.G. Ananyev tadqiqotlarida shaxs tuzilmasining murakkabligi va individual-psixologik xususiyatlarning xulq-atvorga ta’siri ilmiy asosda tahlil qilingan.

O‘zbekistonlik pedagog va psixolog olimlar ishlarida ham bulling va deviant xulq masalalari tarbiya jarayoni, oilaviy muhit va ta’lim muassasalaridagi psixologik xizmat faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlarda o‘smirlar bilan individual va guruhiy ishlash, ijtimoiy-psixologik treninglar, profilaktik dasturlar orqali deviant xulqning oldini olish mumkinligi asoslab beriladi. Biroq adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bulling va deviant xulqning ijtimoiy hamda psixologik omillarini yagona tizimda, kompleks yondashuv asosida o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj hanuz dolzarbligicha qolmoqda[1]

Tadqiqot jarayonida olingan empirik ma’lumotlarning tahlili o‘smirlar muhitida bulling va deviant xulqning shakllanishi ko‘p omilli va murakkab jarayon ekanligini tasdiqladi. So‘rovnoma va psixodiagnostik metodlar natijalari shuni ko‘rsatdiki, ishtirokchi o‘smirlarning muayyan qismi bulling jarayonida bevosita yoki bilvosita ishtirok etgan bo‘lib, bu holat ularning psixologik holati va ijtimoiy moslashuv darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, tajovuzkorlik va emotsional beqarorlik ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan o‘smirlarda deviant xulq shakllari ko‘proq uchrashi aniqlangan.

Olingan natijalar bulling va deviant xulqning ijtimoiy omillari orasida oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi va ta’lim muassasasidagi ijtimoiy-psixologik iqlim muhim o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Oilada emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi, nazoratning haddan tashqari kuchli yoki aksincha, sustligi o‘smirlarning agressiv yoki qarama-qarshi xulq namoyon etish ehtimolini oshirishi aniqlandi. Shu bilan birga, tengdoshlar guruhida ijtimoiy maqom uchun raqobat kuchli bo‘lgan muhitlarda bulling holatlari tez-tez uchrashi va bunday muhit o‘smirlarning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi kuzatildi.

Psixologik omillar tahlili shuni ko‘rsatdiki, o‘z-o‘zini baholash darajasi past, tashvishlilik ko‘rsatkichi yuqori hamda empatiya darajasi yetarli darajada rivojlanmagan o‘smirlar bulling jarayonida jabrlanuvchi yoki tajovuzkor rolida ko‘proq namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari o‘z-o‘zini baholash darajasi bilan deviant xulq ko‘rsatkichlari o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi, ya’ni o‘ziga bo‘lgan ishonch pastlashgan sari ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqish holatlari ortib boradi. Bu holat shaxsning ichki psixologik muammolari va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni tasdiqlaydi.

Korrelyatsion tahlil natijalari bulling jarayonida ishtirok etish darajasi bilan agressivlik, tashvishlilik va ijtimoiy moslashuv darajasi o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, bullingda faol ishtirok etgan o‘smirlarda agressiv xulq ko‘rsatkichlari yuqori, ijtimoiy moslashuv darajasi esa past bo‘lishi aniqlandi. Shu bilan birga, kuzatish va suhbatlar natijalari pedagogik nazorat va ijobiy psixologik muhit mavjud bo‘lgan ta’lim muassasalarida bulling holatlari kamroq uchrashini ko‘rsatdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bulling va deviant xulqning vujudga kelishida ijtimoiy va psixologik omillar o‘zaro chambarchas bog‘liq ekanligini tasdiqladi. Olingan ma’lumotlar ushbu salbiy hodisalarni faqat individual xususiyatlar bilan izohlash yetarli emasligini, balki o‘smirning ijtimoiy muhitdagi o‘rni, shaxslararo munosabatlari va psixologik holatini kompleks tahlil qilish zarurligini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari keyingi bosqichlarda bulling va deviant xulqning oldini olishga qaratilgan samarali psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari o‘smirlar muhitida bulling va deviant xulq-atvorning vujudga kelishi ijtimoiy hamda psixologik omillarning murakkab va o‘zaro bog‘liq ta’siri natijasi ekanligini yaqqol ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida bulling hodisasi va deviant xulq shakllari o‘smirlarning individual psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda, oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi va ta’lim muassasasidagi ijtimoiy-psixologik iqlim bilan bevosita bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu holat bulling va deviant xulqni faqat shaxsga xos muammo sifatida emas, balki ijtimoiy-pedagogik jarayonlarning mahsuli sifatida talqin qilish zarurligini tasdiqlaydi.

[1] https://scientific-jl.com/mod/article/view/13899

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘z-o‘zini baholash darajasi past, emotsional beqarorlik va tashvishlilik ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lgan o‘smirlarda deviant xulq-atvor va bulling jarayonida ishtirok etish ehtimoli yuqori bo‘lishi aniqlangan. Shuningdek, oilaviy tarbiya uslublaridagi nomutanosiblik, pedagogik nazoratning yetarli emasligi hamda ta’lim muassasasida ijobiy psixologik muhitning sustligi ushbu salbiy hodisalarning kuchayishiga olib keluvchi muhim omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Bu esa bulling va deviant xulqni oldini olishda kompleks, tizimli va ko‘p bosqichli yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

Olingan xulosalarga tayangan holda, bulling va deviant xulqning oldini olish hamda ularni kamaytirishga qaratilgan bir qator amaliy takliflar ilgari suriladi. Avvalo, ta’lim muassasalarida o‘smirlar uchun qulay va xavfsiz ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish, tengdoshlar o‘rtasida ijobiy muloqotni rivojlantirishga qaratilgan profilaktik dasturlarni joriy etish maqsadga muvofiqdir. Maktab psixologlari va pedagoglar ishtirokida o‘tkaziladigan psixologik treninglar, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish mashg‘ulotlari hamda empatiya va stressga chidamlilikni oshirishga qaratilgan mashg‘ulotlar bulling va deviant xulqning oldini olishda samarali vosita bo‘lishi mumkin.

Shu bilan birga, oilaviy muhitning rolini kuchaytirish maqsadida ota-onalar bilan tizimli psixologik-pedagogik ishlarni yo‘lga qo‘yish, ularning tarbiyaviy kompetensiyalarini oshirishga qaratilgan seminar va maslahatlarni tashkil etish zarur. Ota-onalarning farzandlari bilan ochiq muloqoti, emotsional qo‘llab-quvvatlashi va ijobiy tarbiya uslublarini qo‘llashi o‘smirlarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilashga xizmat qiladi. Shuningdek, ta’lim muassasalarida bulling holatlarini aniqlash va ularga tezkor javob berish mexanizmlarini ishlab chiqish ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot natijalari bulling va deviant xulq muammosini hal etishda fanlararo yondashuv asosida olib boriladigan ilmiy izlanishlar va amaliy choralar muhimligini ko‘rsatadi. Taklif etilgan ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ta’lim muassasalari, maktab psixologlari va pedagoglar faoliyatida qo‘llanilishi mumkin bo‘lib, o‘smirlarning sog‘lom psixologik rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Olweus D., Limber S. P. Bullying prevention: Current challenges and future directions // *Journal of Adolescent Health*. – 2021. – Vol. 68, № 4. – P. 646–654.

2. Smith P. K. Bullying: Definition, types, causes, consequences and intervention // *Social Psychology of Education*. – 2021. – Vol. 24, № 2. – P. 1–18.

3. Volk A. A., Dane A. V., Marini Z. A. What is bullying? A theoretical redefinition // *Aggression and Violent Behavior*. – 2021. – Vol. 58. – P. 101–110.

4. Клецина И. С., Иоффе Е. В. Буллинг в подростковой среде: социально-психологические факторы и профилактика /*Психологическая наука и образование*. – 2021. – Т. 26, № 6. – С. 15–27.